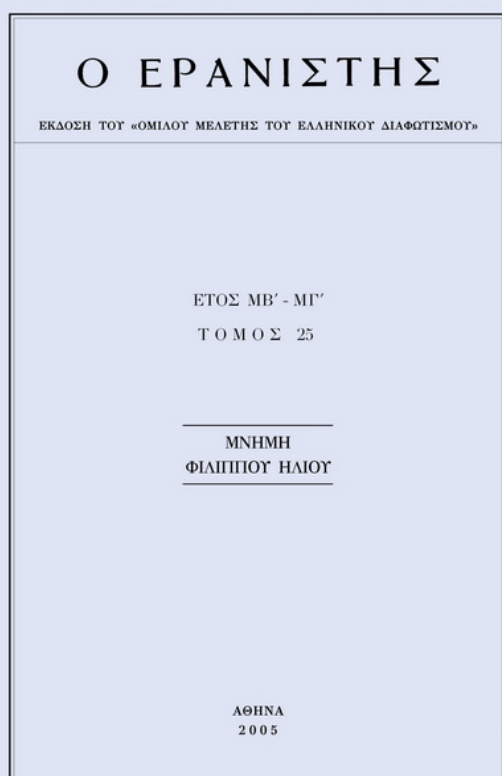

The Gleaner

Vol 25 (2005)

In Memoriam of Philippos Iliou

Με σεβασμό και ασέβεια. Ο Φίλιππος Ηλιού αναγνώστης και εργογράφος του Κ. Θ. Δημαρά

Πόπη Πολέμη

doi: [10.12681/er.46](https://doi.org/10.12681/er.46)

To cite this article:

Πολέμη Π. (2005). Με σεβασμό και ασέβεια. Ο Φίλιππος Ηλιού αναγνώστης και εργογράφος του Κ. Θ. Δημαρά. *The Gleaner*, 25, 337–352. <https://doi.org/10.12681/er.46>

ΜΕ ΣΕΒΑΣΜΟ ΚΑΙ ΑΣΕΒΕΙΑ

‘Ο Φίλιππος ‘Ηλιού ἀναγνώστης
καὶ ἐργογράφος τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ

ΜΙΑ ΑΚΟΜΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΑ φτάνει σὲ αἴσιο πέρας μὲ τὴν *Ἔργογραφία τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ 1917-2004* διὰ χειρὸς Φίλιππου ‘Η-λιού (Βιβλιολογικὸν Ἑργαστήρι-Σπουδαστήριον Νέου Ἑλληνισμοῦ, «φροντί-δι» Μανουῆλ Σαββίδη, Ἀθήνα 2005). Εἶχε ξεκινήσει —καὶ μὲ τὴ συνδρομὴ τοῦ ἐργογραφούμενου— πρὶν περίπου εἴκοσι χρόνια, στοὺς κόλπους τοῦ Βιβλιολογικοῦ Ἑργαστηρίου τοῦ ΕΛΙΑ, ἐνῶ τὸ τυπωθῆτω τὸ ἔδωσε ὁ συ-ντάκτης τῆς τὴν ὕστατη ὥρα. Ἀποκτᾷ ἔτσι ἡ ἱστορία τῆς ἱστοριογραφίας καὶ ἡ ἱστορία τῶν ἰδεῶν στὰ καθ’ ἡμᾶς ἓνα πολύτιμο ἐργαλεῖο, πρόσφορο σὲ πολλαπλὰς χρήσεις καὶ ἀναγνώσεις.

Οἱ 300 σελίδες καὶ τὰ 2.825 λήμματα τοῦ καλαίσθητου τόμου σκιαγρα-φοῦν τὴν πνευματικὴ διαδρομὴ ἐνὸς ἀνθρώπου ποὺ σφράγισε τὴ νεοελληνικὴ φιλολογικὴ καὶ ἱστορικὴ ἐπιστήμῃ μὲ τρόπους ποικίλους, οἱ ὁποῖοι μένει νὰ διερευνηθοῦν στὰ καθεκαστά τους. Ἀπὸ τὰ *Παραληρήματα*, τὸ νεανικὸ περιο-δικὸ τὸ ὁποῖο συνεξέδιδε ὁ ἑφηβὸς Κ. Θ. Δημαρᾶς μὲ τὸν Ντ. Κοκόλη καὶ τὸν Ν. Χάγερ-Μπουφίδη τὸ 1917 (ὁ γνώστης τοῦ δημαρικοῦ πανθέου θὰ σημειώ-σει ἤδη ἀπὸ ἐκεῖ τὸ συναπάντημα μὲ τὴς *Maximes* τοῦ La Rochefoucauld), ὡς τὸ ἀκροτελεύτιο αὐτοβιογραφικὸ ὑστερόγραφο, ἀνάγλυφῃ ἐκτίθεται ὅλη ἡ σύνθετῃ διακόσμηση. Ἡ διακόσμηση καὶ οἱ ἰδιάζουσες τονικότητές τῆς: οἱ πρωταγωνιστὲς καὶ οἱ σημαίνοντες κομπάρσοι, οἱ κυρίαρχες ἔννοιες καὶ τὰ παράπλευρα θέματα, οἱ σιωπές, οἱ ἀναδύσεις καὶ οἱ καταδυθίσεις· καὶ πίσω ἀπὸ τὴς γραμμὲς ὁ χρόνος, ἡ ροή, ἡ ἀλλαγὴ μέσα στὴ συνέχεια.

‘Ο λιτὸς καὶ σοφὸς τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο εἶναι τεχνουργημένη ἡ Ἔργο-γραφία αὐτὴ δὲν ὑποκρύπτει μόνον τὸν ἔμπειρο βιβλιογράφο. Πρόκειται γιὰ τὸ ἔργο ἐνὸς ἱστορικοῦ, ποὺ κατασκευάζοντας τὰ λήμματά του ἀναλογίζε-ται τὸν μεγάλο ὁμότεχνο. Πρόκειται συγχρόνως γιὰ κατάθεση ἀγάπης καὶ σεβασμοῦ. Τοῦ ἰδιαίτερου σεβασμοῦ ἐκείνου ἀκριβῶς ποὺ τιτλοφόρησε τὴ συναγωγὴ τῶν τριῶν κειμένων του γιὰ τὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ *Οἱ ἀσέβειες τοῦ ἱστορικοῦ* (Ἑρμῆς, Ἀθήνα 2003). Αὐτὰ τὰ στοχαστικὰ μελετήματα ὁ χρή-στης τῆς Ἔργογραφίας, ἐλλείψει εἰσαγωγῆς, καλὸ εἶναι νὰ τὰ ἔχει στὸ δεξι

τὸ χέρι, γιὰ νὰ ἀπολαύσει στὸ ἔπακρο τὸ διαλεκτικὸ παιχνίδι: τὴν ἀσέβεια τὴν ὁποία ἐπιβάλλει ὁ σεβασμός, ὅταν ζητούμενο εἶναι ἡ κατανόηση τοῦ ἀτομικοῦ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ γίγνεσθαι, ὅταν ζητούμενο εἶναι ἀντὶ τῆς μυθολογίας ἡ ἱστορία.

Συνομιλητὴς τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ ἐξαρχῆς, ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ, συνεχίζει νὰ συνομιλεῖ μαζί του καὶ μετὰ θάνατον, μὲ ὅσα προσφάτως μᾶς κληροδότησε: τίς Ἀσέβειες, τὴν Ἐργογραφία, καθὼς καὶ τὴν «ἐπικείμενη» συναγωγή τῶν δημαρικῶν ἐπιφυλλίδων — Σύμμικτα Δ', μὲ ὑπότιτλο «Λόγια περὶ μεθόδου» — τὴν ὁποία πρόλαβε νὰ ἐμπιστευτεῖ, μαζί μὲ τὴν Ἐργογραφία, στὸν ἴδιο ἐκδότῃ: ἡ ἐξαγγελία τῆς στὸ τέλος τοῦ τόμου ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ ἀποτελεῖ ἐγγύηση γιὰ τὴν ἔγκαιρη ἔκδοσή.

Καὶ ἂν ἐπιμένω στὸν ὅρο συνομιλητῆς, δὲν εἶναι φυσικὰ γιὰ νὰ ὑποτιμήσω τὰ ὅσα ὁ νεότερος ἔμαθε πλάι στὸν πρεσβύτερο ὁμότεχνο — οὕτως ἢ ἄλλως καὶ οἱ δύο διατήρησαν ὡς τὸ τέλος μιὰν ἐντελῶς νεανικὴ φιλοπεριέργεια καὶ φιλομάθεια, ἡ ὁποία τοὺς ἔκανε ἀκροατὲς ἀνοικτοὺς καὶ δέκτες εὐαίσθητους σὲ κάθε χρήσιμη γνώση. Ἐπιμένω γιὰτὶ θέλω νὰ ὑπογραμμίσω ὅτι ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ, ὅταν πρωτοδιασταυρώθηκαν οἱ δρόμοι του μὲ τὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ, ἐνιωθε, παρὰ τὸ νεαρὸν τῆς ἡλικίας του, ἀρκούντως ἀσφαλῆς καὶ ἔτοιμος γιὰ μιὰν ἀνάλογη — ἐντονὴ μάλιστ — συνομιλία.

Ἀνάμεσα στὶς πρῶτες ἐπαφές στάθηκε, χωρὶς ἀμφιβολία, ἐκεῖνο τὸ ἀντίτυπο τοῦ πρώτου τόμου τῆς πρώτης ἐκδόσεως τῆς Ἱστορίας τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ (κυκλοφόρησε ἀπὸ τίς ἐκδόσεις Ἰκαρος τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1948) τὸ ὁποῖο ἀπένειμε, στὶς 7 Ἰουνίου 1949, ὁ Ἱστορικὸς Σύλλογος τοῦ Κολλεγίου Ἀθηνῶν «εἰς τὸν μαθητὴν Φ. Ἡλιοῦ», ὡς Α' βραβεῖο «διὰ τὴν συμμετοχὴν του εἰς τὸν διαγωνισμόν».¹ Εἶχε προηγηθεῖ, πάντως, ἡ διάλεξη τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ «στὶς 8 τοῦ Μάη 1948, στὸν Παρνασσό, μ' ἀφορμὴ τὰ 200 χρόνια ἀπ' τὴ γέννησή του» (τοῦ Κοραΐ), τὴν ὁποία προφανῶς παρακολούθησε ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ, ἀφοῦ τὴν ἀναφέρει στὴ βιβλιογραφία τῆς ἐργασίας του γιὰ τὸν Ἀδαμάντιο Κοραΐ, χάρις στὴν ὁποία ἀπέσπασε τὸ βραβεῖο.²

1. Τὸ πρωτοπαρουσιάσαμε στὸ ἀφιέρωμα τοῦ περιοδικοῦ Ἀρχειοστάξιο (τχ. 6 [: Τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ], Μάιος 2004) ποὺ ἐπιμεληθήκαμε μὲ τὴν Ἄννα Ματθαίου. Ἐκεῖ προτάσσεται καὶ ἡ ἐργογραφία τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ, πλαισιωμένη ἀπὸ σύντομο βιογραφικὸ σημείωμα.

2. Πβ. Δ. Ἀποστολόπουλος, «“Τὰ Ἱστορικά” πρὶν Τὰ Ἱστορικά: ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ ἐκδότης τῶν τόμων 14-18 τοῦ Ἐρανιστῆ», π. Τὰ Ἱστορικά, τ. 21, τχ. 41, Δεκέμβριος 2004, σ. 374-375.

Τὸ ἴδιο ἐκεῖνο ἀντίτυπο τῆς γραμματολογίας τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ συνιστᾷ ἓνα πρῶτο ἀσφαλὲς τεκμήριο τῆς «συνομιλίας» αὐτῆς. Πράγματι, στὴ λευκὴ σελίδα ἀντίκρου στὸν πρόλογο, ὁ 19χρονος Φίλιππος Ἡλιού ἔγραφε ἓνα χρόνο ἀργότερα (20 Ἰουλίου 1950):

«Ἐνα θασικὸ λάθος ὅλων τῶν ἱστορικῶν ποὺ ἀκολουθοῦν λαθεμένη ἱστορικὴ μέθοδο εἶναι αὐτὸ στὸ ὁποῖο πέφτει καὶ ὁ Δημαρᾶς ὅταν λέει ὅτι μετὰ τὸ 1261 “Βυζάντιο καὶ Ἑλλάδα συμπίπτουν”. Δηλαδή: Μὴ ἔχοντας σὰν ὅπλο τὴ διαλεκτικὴ μέθοδο ποὺ θὰ τοὺς δίδασκε ὅτι κάθε τι ποὺ ὑπάρχει εἶναι σύνθεση καὶ ἐνότητα δύο ἀντίθετων στοιχείων ποὺ μὲ τὸν ἀνταγωνισμό καὶ τὴν πάλῃ τοὺς φέρνουν στὴ σύνθεση τοῦ “ὑπάρχοντος” ἀντιμετωπίζουν τὰ πράγματα ἐνιαῖα καὶ μονολιθικά καὶ ἔτσι, βλέποντας μερικὰ στοιχεῖα σὲ μιὰ ἐποχὴ, δὲ μποροῦν νὰ δοῦν ὅτι εἶναι ἢ μιὰ ὄψη τῆς κατὰστασης ποὺ ἐπικρατεῖ. Ὑπάρχουν φυσικά οἱ ἐκδηλώσεις οἱ ἀστικές-νεοελληνικές στὸν πνευματικὸ τομέα (Γεμιστὸς κλπ.) ὅμως ὑπάρχουν σύγχρονα καὶ οἱ ἀντίθετες ἐκδηλώσεις (Φεουδαρχ. βυζαντινές) ποὺ εἶναι ἀκόμη πανίσχυρες καὶ γερὰ ὀχυρωμένες (Ἰωσ. Βρυένιος, Σχολάριος κλπ.).

» Κατὰ συνέπεια “Ἑλλάδα καὶ Βυζάντιο” δὲν εἶναι ἕννοιες συμπίπτουσες. Ἡ Ἑλλάδα (δηλ. τὸ ἀστικὸ κίνημα ἢ ἀστικὴ τάξη) ἀρχίζει νὰ ἀνδρῶνεται καὶ νὰ διεκδικεῖ τὰ πρωτεῖα ἀπέναντι στὸν Φεουδαρχισμό-Βυζαντινισμό.

» Ἐτσι εἶναι τὰ πράγματα. Ὑπάρχει θέβαια τὸ κίνημα τῶν Ζηλωτῶν καὶ ἡ κίνησις τοῦ Γεμιστοῦ, τοῦ Βησσαρίωνα. Ὅμως αὐτὰ ὅλα εἶναι ἢ μιὰ πλευρὰ τὸ 1/2 (ἄσχετο ἂν αὐτὸ τὸ 1/2 ἔχει τὸ δίκαιο μὲ τὸ μέρος του) τῆς κατὰστασης. Ἄν παραγνωρίσουμε τὸ ἄλλο 1/2 τότε δὲν μποροῦμε νὰ σχηματίσουμε ἀκριβὴ ἰδέα γιὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ μελετᾶμε. Ὅμως τότε κάνουμε ὅ,τι-δήποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ ἱστορίαν. Γιατὶ ἱστορίαν θὰ πεῖ κατὰ πρῶτο λόγο νὰ ξανασυνθέσουμε ὅλα τὰ στοιχεῖα καὶ τὰ ρεύματα ποὺ ἀποτελοῦν τὴν ἐποχὴ καὶ ὕστερα (αὐτὸ εἶναι τὸ σπουδαιότερο, ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἂν δὲν ἔχουμε ἐπιτύχει στὸ πρῶτο στάδιο) τὸ ὕψωμα τῶν δημιουργικῶν στοιχείων τῆς ἐποχῆς ποὺ μελετᾶμε σὲ τρόπο ποὺ νὰ γίνουν ὁδηγητικὰ στοιχεῖα στὴν δική μας ἐποχὴ καὶ τρίτο ἢ ἐξαγωγὴ τῶν νόμων ποὺ διέπουν τὴν κίνησις τῆς ἱστορίας, τὸ ἱστορικὸ “γίγνεσθαι” – 20.VII.1950.»

Σὲ τοῦτο τὸ προγραμματικὸ κείμενο — ἡ ἡμερομηνία στὸ τέλος σὰν νὰ τὸ ἀπομνημειώνει ἐμπρόθετα — ἀναδεικνύονται, πιστεῶ, μὲ ἀπόλυτη σαφήνεια, οἱ λόγοι, λόγοι ἀπολύτως ἱστορικοί, ποὺ προδιέθεταν τὸν νεαρὸ Φίλιππο Ἡλιού νὰ συνομιλήσῃ μὲ τὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ. Ὁ μαρξισμός, ὁ ἱστορικὸς ὕλισμός, ὅπου εἶχε πρόωρα θητεύσει, ὅπως πρόωρη ἦταν καὶ ἡ μύηση

στῆς ζωῆς τὰ δύσκολα καὶ τὰ ὠραῖα μιᾶς γενιᾶς ποὺ ἔμαθε τὸ ἀλφαριθμητὰρι τῶν κοινωνικῶν ἀγώνων μὲ κοντὰ παντελόνια, τοῦ παρεῖχε τὴν πλασιώση καὶ τὴν ἀσφάλεια. Ἡ «λαϊκιστικὴ ἐκδοχὴ τοῦ ἐλληνικοῦ μαρξισμού»³ στὴν ἀφετηρία, καὶ ἀπὸ κοντὰ τὰ παντοειδῆ διαδόσματα ἐνὸς ἀπληστοῦ γιὰ τὴ γνώση ἀριστεροῦ ἐφήβου, ποὺ στὸ «παράφορο κλίμα» τῆς ἐποχῆς κλήθηκε ἀπὸ νωρὶς νὰ ἔχει ρόλους ὑπεύθυνους, οἱ ὅποιοι ὅπωςδῆποτε σφυρηλατοῦν ἰσχυρὲς προσωπικότητες καὶ προάγουν τὴν αὐτοπεποίθηση.

Στὴν ἀπαρχή, λοιπόν, τῆς «γνωριμίας», ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ διαπνέεται καὶ ἐκεῖνος ἀπὸ τὶς ἀνησυχίες τὶς συναφεῖς μὲ τὴν «ἐθνογένεση» τῶν Ἑλλήνων, οἱ ὅποιες εἶχαν κωδικοποιηθεῖ λίγο πρωτύτερα, τὸ 1945-46, κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ τὸν Νίκο Ζαχαριάδη,⁴ ἐνῶ θρίσκεται ἐν πολλοῖς συντονισμένους μὲ τὴν ἐξ ἀριστερῶν ἀπαξίωση τοῦ δημαρικοῦ ἔργου.

Οἱ σημειώσεις του, στὰ περιθώρια τοῦ ἴδιου ἀντιτύπου τῆς γραμματολογίας, ποὺ παρουσιάζονται ὅλες στὴ συνέχεια, πλουτίζουν σὲ ἀποχρώσεις τὸ ἐναρκτήριο σημείωμα καὶ ἐμμέσως ἀνταποκρίνονται σὲ αὐτονόητες ἀπορίες.⁵ Στὴν ἀριστερὴ στήλη παρατίθενται τὰ χωρία τοῦ Κ. Θ. Δημαρχᾶ στὰ ὅποια ἀναφέρεται τὸ κάθε σχόλιο μὲ τὴν ἐνδειξὴ τῆς σελίδας — ὑπογραμμισμένα εἴτε ὅχι στὸ ἀντίτυπο αὐτό.

3. Φ. Ἡλιοῦ, «Ἐνα βιβλίο τῆς ἐποχῆς του: ἡ λαϊκοδημοκρατικὴ ἐκδοχὴ τῆς ἱστορίας» [γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Γ. Λαμπρινοῦ *Μορφές τοῦ Εἰκοσιένου*, 1942], π. *Τὰ Ἱστορικά*, τ. 19, τχ. 36, Ἰούνιος 2002, σ. 207.

4. Βλ. πρόχειρα Ἄννα Ματθαίου-Πόπη Πολέμη, *Ἡ ἐκδοτικὴ περιπέτεια τῶν Ἑλλήνων κομμουνιστῶν. Ἀπὸ τὸ δουνὸ στὴν ὑπερορία 1947-1968*, Ἀθήνα 2003, σ. 70 (στὸ κεφάλαιο γιὰ τὶς «Πολιτικοκοινωνικὲς καὶ ἱστορικὲς ἐκδόσεις»). Σημειωτέον ὅτι μὲ τὴν κωδικοποίησιν αὐτὴ εἶχε διαφωνήσει τότε ὁ Ν. Σθορῶνος· βλ. Κ. Θ. Δημαρχᾶ καὶ Ν. Σθορῶνος, *Ἡ μέθοδος τῆς ἱστορίας. Ἱστοριογραφικὰ καὶ αὐτοβιογραφικὰ σχόλια*, Συνεντεύξεις μὲ τοὺς Στέφανο Πεσμαζόγλου καὶ Νίκο Ἀλιδιζάτο, Ἀθήνα 1995, σ. 115-119. Ἀπὸ τὴ συνάφεια αὐτὴ ἔλκει τὴν καταγωγὴν του καὶ τὸ προσφάτως ἐκδοθὲν δοκίμιο τοῦ Ν. Σθορῶνου γιὰ τὸ ἐλληνικὸ ἔθνος: *Γένεση καὶ διαμόρφωση τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ* (Ἀθήνα 2004, μὲ προλεγόμενα τοῦ Σπ. Ἀσδραχᾶ καὶ φιλολογικὴ ἐπιμέλεια τοῦ Νάσου Βαγενᾶ), τὸ ὅποιο πυροδότησε ἐντονες συζητήσεις.

5. Βλ. λόγῳ χάριν τὰ ἐρωτήματα-προβλήματα ποὺ καταθέτει πρὸς ἐπίλυσιν ὁ Ν. Καραπιδάκης, «Φίλιππος Ἡλιοῦ, προσεγγίσεις», π. *Τὰ Ἱστορικά*, τ. 21, τχ. 41, Δεκέμβριος 2004, σ. 422-423. Τὸ σύνολο τῶν σημειώσεων ποὺ ἀκολουθοῦν, χωρὶς νὰμποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν μὲ τὴν ἀκρίβεια τοῦ κειμένου ποὺ προηγήθηκε, ἀνήκουν ὅπωςδῆποτε στὴν ἴδια χρονικὴ συνάφεια.

Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ

Φ. ΗΛΙΟΥ

Ιστορία λοιπόν τῶν γραμμάτων, ἱστορία τῆς παιδείας θὰ εἶναι ὅροι περίπου ἐπάλληλοι μὲ τὴν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας, ὅπως παρουσιάζεται ἐδῶ. (σ. 1)

Ἀφοῦ ὅμως πρόκειται γιὰ μνημεῖα τοῦ λόγου, τὴν διαφοροποίηση δὲν τὴ δίνει μιὰ πολιτικὴ διαμόρφωση, ἀλλὰ ὁ ἴδιος ὁ λόγος: ἡ ἔκταση τοῦ ἔργου θὰ περιλάβει μνημεῖα ποὺ εἶναι συνταγμένα σὲ γλώσσα νεοελληνική. Ἔτσι ἀποκλείονται, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ χρόνο τῆς συνταξῆς τους, ἔργα γραμμένα σὲ γλώσσα ἀρχαία. (σ. 1)

Ἐδῶ εἶναι ἡ ἀδυναμία τῆς μεθόδου τοῦ συγγραφέα ποὺ τόσο ἔντονα διαφάνεται μέσα στὸ ἔργο. Δὲν μπορεῖ νὰ δεῖ τὴν σχέση ἀνάμεσα στὴν κοινωνία καὶ τὰ πνευματικὰ φαινόμενα. Ἀποτελέσματα; Τὰ κείμενα τὰ Βυζαντινὰ τὰ παρουσιάζει γιὰ Νεοελληνικά, καὶ τοὺς περισσότερους συγγραφεῖς ποὺ παρουσιάζει, τοὺς παρουσιάζει «αἰσθητικὰ» μόνο. Λεῖπει ἀπ' τὸ ἔργο δίπλα στὴν πνευματικὴ ἢ κοινωνικὴ ἐμπειρία καὶ αὐτὸ τὸ κατὰστρέφει ὀλόκληρο. – Κι ὅμως ἀρχαία γλώσσα εἶναι μιὰ μορφή συντηρητικὴ ἔστω ποὺ χρησιμεύει σὲ στρώματα τῆς ἑλλ. κοινωνίας. Εἰκόνα τῆς νεοελλ[ληνικῆς] λογοτεχνίας θὰ εἶναι πλήρης μόνο ὅταν τὴν δοῦμε μέσα στὴν ἐνότητά τῶν ἀντιθέσεων τῆς, ἀλλιῶς εἶναι τελείως μονόπλευρη.

Ἀπὸ δῶ καὶ πέρα, ὅπου θρῑσκουμε λογοτεχνικά κείμενα ποὺ δὲν ἀρχαίζουν, μποροῦμε νὰ τὰ περιλάβουμε στὴ μελέτη μας. (σ. 2)

αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι εἶναι νεοελλ[ληνικά]

Μετὰ τὸ 1261 μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι Βυζάντιο καὶ Ἑλλάδα συμπίπτουν. (σ. 2)

Μετὰ τὸ 1261 ἀστικά διαφοροποιημένα κομμάτια τοῦ Βυζαντίου ἀρχίζουν ν' ἀποχτοῦν ἐθνικὴ συνείδηση, ὅχι μόνο ἐλληνικὴ μὰ καὶ Σέρβικη (Ντουσάν, Νεμάνια), Ἀρβανίτικη (Σκεντέρμπεης) κλπ. Καὶ φυσικὰ καὶ ἐλληνικὴ (αὐτὴ μάλιστα περισσότερο γιὰ λόγους γεωγραφ[ικῆς] τοποθέτησης καὶ καταγωγῆς).

Μιὰ ἔντονη θρησκευτικὴ ζωὴ χαρακτηρίζει τὸ τέλος τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας (σ. 2)

Ἰσια-ἴσια αὐτὴ ἡ ἔντονη θρησκευτικότητά εἶναι ποὺ καταπολεμᾷ μέσω τῶν μοναχῶν, πατριαρχείου, κλήρου κλπ. στρώματων ποὺ ἐπηρεάζει τὴν ἐθνικὴ ἀνάπτυξη, τὸ ἀστικὸ

Γύρω στην "Αλωση ή συνείδηση των διανοούμενων παρουσιάζεται καθαρά έλληγνική (σ. 2-3)

κι όπως μέσα στο Βυζάντιο είδαμε να γεννιέται ο νέος έλληγνισμός, έτσι και μέσα στον νέον έλληγνισμό θα μπορούσαμε να παρακολουθήσουμε το Βυζάντιο που συνεχίζει τη ζωή του. (σ. 3)

ή λογοτεχνία είναι φαινόμενο κοινωνικό, σέ στενό σύνδεσμο, σέ κάθε του εκδήλωση, με την εποχή του. Η αίτιακή σχέση ανάμεσα στις δύο σειρές των φαινομένων, λογοτεχνικών και εξωλογοτεχνικών, δεν έχει λόγο να μάς απασχολήσει εδώ· όπως σήποτε εύκολη είναι ή διαπίστωση των σημείων επαφής ανάμεσα στις δύο (σ. 3)

ή μέθοδος είναι υποταγμένη στο αντικείμενο της έρευνας (σ. 4)

άνέδασμα κι' αυτήν χτυπούν πρώτα πρώτα οι άστοί.

γιατί αυτή ή (πιθανόν και συνειδητή) προσπάθεια σύγχρισης και γενικεύσης; Γιατί πλάι στους προοδευτικούς άστούς που είναι οι πρώτοι που άπόχτησαν έθνική συνείδηση δεν αναφέρονται κι' οι συντηρητικοί που θεωρούσαν αίρετικούς τους Έλληνες (Σχολάριος κλπ.). Γιατί γενικεύονται τα πράγματα αυτά και δεν δίνεται στον άναγνώστη ή ευκαιρία να παρακολουθήσει την πάλη των άντιθέσεων που όδήγησε μπρός τα νεοελ[ληγικά] γράμματα;

χωρίς αυτό να σημάνει πώς ή Νεώτ[ερη] 'Ελλάδα είναι διάδοχος του Βυζ[αντίου] με την μορφή που την παρουσιάζουν οι μεγαλοϊδεάτες ιστορικοί. Άπλως είναι μια μορφή επιβίωσης (με το περιεχόμενο που δίνει ό Γληνός στη λέξη) πολύ συνειθισμένη μες στην ιστορία. Κι' άκόμα είναι ή μορφή συνειδητής πορείας των συντηρητικών κύκλων.

Με πολύ λαφριά καρδιά ή σάν δευτερεύον στοιχείο πιάνεται άπ' τον Δημ[αρχή] ή σχέση τέχνης και κοινωνίας στην θεωρία (έδώ) ή πρακτικά (πιο κάτω).

Η άντικειμενική (φαινομενικά) άντίθεση που μάς απαλλάσσει άπ' τον κόπο να πάrouμε μια συγκεκριμένη στάση άπέναντι στα πράγματα το διαρκές μότίθο όλων των ιστορικών που δεν είναι ματεριαλιστές και διαλεκτικοί, που ώστόσο ήμως έχουν το κουράγιο να χτυπήσουν το διαλεκτικό ματεριαλισμό. Κι' άκόμα θγαίνουν άπ' τον κόπο να ουσιαστικοποιήσουν ώφελμιστικά τα συμπεράσματα της ιστορίας για την μελλοντική εξέλιξη μας (βλ. τον Σα-

κελλαρίου, Παπανοῦτσο κλπ. — σχολή που ακολουθεῖ τὸν Χάρη στὸ δόγμα τῆς «πνευματικῆς ἐλευθερίας»). Κι' ὅμως στὴ σελ. 141 παραδέχεται ὑπαρξὴ ἱστορ[ικῶν] νόμων.

Οἱ ξένοι αὐτοὶ ὅροι εἶναι ἡ ἱστορία [ὑπογράμμιση Φ. Ἡλιοῦ] — καὶ γι' αὐτὴν ἀναφέρομαι στὰ λίγα που εἶπα πρίν — καὶ τὸ ἄτομο που εἶναι κάθε φορὰ φορέας τῶν τάσεων τῆς ἐποχῆς (σ. 4)

γιατί ὅπου φτάνει στὸ σημεῖο νὰ μιλήσει γιὰ σοβαρὴ ἐπίδραση τοῦ κοινω[ι]κοῦ παράγοντα, ξεγλιστρᾷ μ' ἓνα μονοσύλλαβο; που δὲν τὸ προσδιορίζει;

Ἡ τάση πρὸς τὴν διασπορά που ἀποτελεῖ ἐπίσης ἓνα μόνιμο χαρακτηριστικό, θὰ ξαναθεωρεῖται στὴν ἀφήγησή μας κάθε φορὰ που ἐπηρεάζει τὰ γράμματα (σ. 5)

Τὸ ζήτημα εἶναι ὅτι ἡ τάση πρὸς τὴ διασπορά δὲν εἶναι ἐμφυτὴ τάση, μὰ μιὰ κατὰστασι που ἐπιβάλλεται μόνη της ἀπ' τὴ μιξέρια τῆς ζωῆς — γεωγραφ[ικὸς] ὕλισμός.

Ὁ ἐλληνικὸς πολιτισμὸς, λοιπόν, ἐκφράζεται μέσα στὴν ἀδιάκοπη ἀνανέωση που προκαλοῦν οἱ ἐπαφές μὲ τοὺς ξένους πολιτισμούς, καὶ στὴν ἀδιάκοπη ἀκτινοβολία που εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἰδιοτυπίας του καὶ τῶν ἐπαφῶν του. (σ. 5)

καὶ δημοτ[ικὸς] τραγούδι;

οἱ λαοί, ὅπως κάθε ὁργανισμὸς, ἀφομοιώνουν ὅσο εἶναι ζωντανοί, καὶ ἀφομοιώνουν τόσο περισσότερο καὶ τόσο καλύτερα ὅσο πιὸ ζωντανοί εἶναι (σ. 5)

ὁλόσωστα

Θὰ μιλοῦσα ἐδῶ γιὰ ἑναντιρικὸ χαρακτηριστ[η]ρὰ τῆς λογοτεχνίας μας (σ. 6)

γεωγραφικὸς ὕλισμός πάλι. Κι' ὅμως τὸ ζήτημα εἶναι ἀπλούστατο. Στὰ μέρη τῆς Ἑλλάδας ὅπου παρατηρεῖται οἰκονομικὴ ἄνθιση ὑπάρχει παράλληλη πολιτ[ικὴ] καὶ κοιν[ωνικὴ]. Κι' αὐτὸ χωρὶς καμιά περιοδικότητα ἢ ὁτιδήποτε ἄλλο που νὰ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ θγάλουμε συμπεράσματα γιὰ τὸν «ἀκριτικὸ χαρακτηριστ[η]ρα»

Μέσα ἀπὸ τὸ ἄτομο ἐκφράζονται τὰ κοινω-νικὰ ρεύματα ἀπὸ τὴν ἀποψή αὐτὴν ἓνα ἔργο που ἔμεινε ἀνέκδοτο μᾶς ἐνδιαφέρει γιατί ἀπ' αὐτὸ θὰ γνωρίσουμε καλύτερα τὴν ἐποχὴ του καὶ συνεπῶς τ' ἄλλα σύγχρονά του ἔργα (σ. 6)

Σωστὸ καὶ ἐνδιαφέρον

ἔγινε προσπάθεια νὰ ἐξαντληθεῖ ἡ ἀπόδοση τῶν ἔργων ποὺ προκαλοῦν τέτοια ζητήματα (σ. 7)

Ἡ σημασία, αἰσθητική ἢ ἱστορική, ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχει ἓνας συγγραφέας ἢ ἓνα ἔργο, κατὰ τὴν κρίση μου, ἐκφράζεται βασικά μὲ τὴν ἔκταση ποὺ παίρνει ἡ διερευνήσή του (σ. 7)

Ἐπὶ ἑνῶνα αἰῶνα ὁ Δαπόντες εἶχε τὴν φήμη μεγάλου ποιητῆ· δὲν μπορούμε νὰ τὸν ἀμελήσουμε, ὅσο κι ἂν σήμερα ἔχουμε ἄλλη ἀντίληψη (σ. 7)

τὸ γεγονός ὅτι φέρνω ἄλλη μιὰ ἱστορία δείχνει πὼς δὲν τὴν θεωρῶ περιττὴ (σ. 8)

Στὴν ἀπαρχὴ τῆς νέας μας γραμματείας μπορούμε νὰ διακρίνουμε τρεῖς ἐνότητες. Τὸ δημοτικὸ τραγούδι ἀπαλλαγμένο ἀπὸ λόγια ἀττικιστικὰ στοιχεῖα, συνεχίζει τὴν λαϊκὴ παράδοση τοῦ ἀρχαίου τραγουδιοῦ. Παράλληλα διαμορφώνεται μιὰ τάση γιὰ τὴν λόγια ἐπεξεργασία τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, γιὰ μιὰ μορφὴ μικτῆ· μερικὰ ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ ἀκριτικοῦ κύκλου, ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας, ἄλλα βυζαντινὰ μυθιστορήματα κλπ. Τέλος ἔχουμε καὶ μιὰ παραγωγὴ λόγια, ἀλλὰ ποὺ ἀποδίδεται στὸ λαὸ καὶ χρησιμοποιεῖ τὴ γλῶσσ-

Μόνο ποὺ σπανιώτατα ἔγινε προσπάθεια νὰ φανερωθεῖ ἡ κοινωνικότης τῶν περισσότερων ἔργων.

Χαῖντε χαῖντε τότε δὲν ξέρομε τί μᾶς γίνεται. Δὲς πόσο ἐλάχιστα μιᾶ γιὰ τὸν Σοφικλῆ (ἔκταση ἴση μὲ τὸν Τριβώλη), τὸν Πηγά, τὸν Μεταξῆ κλπ.

ὀλόσωστα, ἀλλὰ πῶς θὰ τὸν δοῦμε αὐτὸ εἶναι τὸ πρόβλημα

Γιὰ νὰ φτάσουμε στὴν σύνθεση τῆς Νεοελληνικῆς ἱστορίας τῆς λογοτεχνίας πρέπει νὰ προηγηθοῦν οἱ ἐπὶ μέρους μελέτες. Καὶ γιὰ νὰ εἶναι ἡ σύνθεση ἀρτιώτερη (μιὰ καὶ θὰ ἴναι ξεκαθαρισμένα τὰ ἐπὶ μέρους) καὶ γιὰ νὰ μπορεῖ ὁ ἀναγνώστης τοῦ νὰ ἔχει ὑπόψιν τοῦ κάπως τὰ διάφορα θέματα. Ἐνῶ τώρα οἱ συνθετικὲς ἐργασίες κι ἐλλείψεις ἔχουν καὶ τίς ἐλλείψεις τῆς γνώσης τοῦ ἀναγνώστη πᾶνε νὰ συμπληρώσουν. Κι αὐτὴ εἶναι ἡ μία ἀπ' τὴς δύο βασικὲς αἰτίες (ἡ ἄλλη εἶναι μεθοδολογική) ποὺ τοῦ Δημ[αρῆ] ἡ ἱστορία δὲν εἶναι ἡ τελειωτική. Δὲν ἔχει τὴν αἰσθητικὴ τῆς πληρότητας καὶ γι' αὐτὸ περιμένουμε μιὰν ἀκόμα καλύτερη σύνθεση.

Τρομερὸ λάθος ἡ ἐξέταση τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ στὴν ἀρχή. Θὰ πρέπει νὰ τὸ μελετήσουμε ἱστορικὰ γιὰ νὰ φτάσουμε σὲ ἄριστο συμπέρασμα. Δημοτικὰ τραγούδια ὑπάρχουν σ' ὅλο τὸ διάστημα ποὺ ἐξετάζει τὸ βιβλίο. Ὅμως δὲν μπορούμε νὰ ἐξετάσουμε τὸ ἀκριτικὸ δίπλα στὸ κλέφτικο. Πρέπει ἐπιτέλους κάποτε νὰ μπορέσουμε νὰ μελετήσουμε ἐξελικτικὰ τὸ δημοτ[ικὸ] τραγούδι. Λεῖπει βέβαια ἡ προεργασία. Ὅχι ὅμως νὰ φτάνουμε στὸ ἐδῶ σημεῖο. Τὸν Δημαρᾶ τὸν μπερδεύει σὲ καθεστῶτα νὰ μελετᾷ καὶ τὴν δημοτικὴ ποίηση

σα του. Έτσι ξεκινούν σχηματοποιημένα τρία ρεύματα, τῶν ὁποίων ἡ σύνθεση πραγματοποιεῖται κατὰ θαθμούς καὶ ὁλοκληρώνεται μὲ τὴν ἀκμὴ τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας στὸν 19^ο αἰώνα: Κοραΐς, Κάλδως, Σολωμός. (σ. 10)

Έτσι μπορούμε νὰ καταλήξουμε στὴν πιθανὴ ὑπόθεση, ὅτι στίς ἐλληνικὲς νησίδες ἡ ἔθνικὴ ζωὴ δὲν ἀνανεωνόταν μὲ γοργό ρυθμὸ ἀκόμα κι ὅταν οἱ γενικοὶ πολιτικοὶ ὄροι μετέτρεπαν σὲ ἀνοικτὴ τὴν ἐλληνικὴ οἰκονομία (σ. 11)

Ὁλὴ ἡ δράση τοῦ Λούκαρη ἔχει ἀποκλειστικὰ ἐλληνικὸ περιεχόμενο (...) Εἴμαστε στὴν ἀρχὴ τοῦ θρησκευτικοῦ οὐμανισμοῦ (σ. 61)

Τεκμήριο τῆς ἐλληνικῆς πολιτείας τοῦ Λούκαρη εἶναι καὶ τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἤθελε νὰ στέλνει στὴ Δύση τοὺς νέους Ἕλληνες γιὰ σπουδές, μόνον ἕναν ἔστειλε τὸν Μητροφάνη Κριτόπουλο. Ἡ πόλη γίνεταί τῶρα μεγάλη ἐστὶα πνευματικῇ (...) (σ. 61)

[Τέλος κεφαλαίου «Μέσ' ἀπὸ τὰ ἐρείπια – Ἡ τουρκοπατημένη Ἑλλάδα»] (σ. 67)

[Στὴν παράγραφο γιὰ τὸν Παχώμιο Ρουσάνο] (σ. 92)

τοῦ ἴδιου καιροῦ. Κι ἔτσι ξόφλησε θάζοντάς το στὴν ἀρχή.

– Πολὺ μπερδεμένα ἔχει ὁ συγγραφέας τὰ ζητήματα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν Νεοελληνικὴ ἐθνότητα. Μπερδεύει Βυζάντιο μὲ Νεοελληνισμό μόνον καὶ μόνον ἐπειδὴ (θεληματικὰ τάχα;) ἔχει θάλει γιὰ κριτήριο τὴν Δημοτικὴ γλώσσα.

– Τεράστιο λάθος ἀκόμα τὸ ὅτι τὰ Δημοτ[ικὰ] τραγούδια ἐξετάζονται στὸ κεφάλαιο τῆς ἱστορίας τὸ ἀναφερόμενο στὴν πρὶν τὴν Τουρκοκρατίαν ἐποχή.

Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ὅμως ἡ κοινωνία αὐτὴ δὲν εἶναι ἐλληνικὴ. Τὸ μόνον χαρακτηριστικὸ τῆς εἶναι ὅτι κατοικεῖ στὴν Ἑλλάδα.

Γιατί μένουμε καὶ σταματᾶμε μόνον στὸν Λούκαρη; Γιατί τὸν ξεχωρίζουμε ἀπ' τὸν κύκλο του; Τί εἶδους ἱστορία εἶναι αὐτή;

Κι' ὅμως γι' αὐτὸ κυρίως τὸν κατηγορήσαν.

Λεῖπει ὅμως μέχρι ἐδῶ ἡ οὐσιαστικὴ σύνθεση. Σχέσεις μεταξύ τους, σχολές, κύκλοι κλπ. Τέλεια βιογραφικά.

Κοινωνικὴ θάση Καρτ[άνου] Καρτανισμοῦ; – Δεῖγμα τοῦ μὴ ὠφελιμισμού. Δὲν ἀξιοποιεῖ τίποτα. Ὁ Ρουσάνος ἔχει περισσότερὴ ἔκταση ἀπ' τὸν Καρτάνο. Ὁ Καρτάνος ὅμως ἔχει χιλιάδες ὁπαδοὺς μέσ' τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ διδάγματα τοῦ εἶναι θαθεῖα ριζωμένα στὴν ἀγροτιά. Γιὰ ἑλ' αὐτὰ ὅμως τίποτα. (Καθ' ὅλα τὰ ἄλλα «τὴν μέθοδο τὴν προσδιορίζει τὸ ἀντικείμενο» σ. 4)

Κι όμως ο Νικόδημος [Μεταξῆς] είναι ἑ-
πτανήσιος δυτικά μορφωμένος και με ξεκα-
θαρισμένη τὴν ἐπιθυμία νὰ ἀνυψώσει τὴν
πνευματικὴ στάθμη τοῦ γένους. (σ. 92)

(...) ἐνῶ σὲ παλαιότερες ἐποχές γύρω στὴν Ἀ-
λωση καὶ μετὰ, οἱ σοφοὶ ποὺ περνοῦν στὴ Δύ-
ση ἀφομοιώνονται σὲ μεγάλο ποσοστὸ μὲ τὸν
πολιτισμὸ ποὺ τοὺς περιβάλλει, καὶ χάνονται
γιὰ τὴν νεοελληνικὴ παιδεία, ἀπὸ δῶ καὶ πέρα
τὸ ποσοστὸ τοῦτο ἐλαττώνεται, γιὰ νὰ μὴν
ποῦμε πὼς ἐξαφανίζεται· οἱ Ἕλληνες ἔχουν
τρόπο, καὶ μένοντας στὴ Δύση, νὰ ζήσουν ἀπὸ
τὴν ἐξάσκηση βιοποριστικῶν ἐπαγγελματίων
ποὺ εἶναι δεμένα μὲ τὴν νεοελληνικὴ γλώσσα·
κληρικοί, δάσκαλοι, συγγραφεῖς, διορθωτές,
τυπογράφοι (σ. 94)

ἡ Ἑλληνικὴ Νομαρχία (...) παρέχει πολλὰς
καὶ χρήσιμες πληροφορίες, στατιστικὰ κ.ἄ.
σχετικὰ μὲ τὴν Ἑλλάδα (σ. 152)

[Γιὰ τὴν ποιητικὴ ἐξέλιξη τοῦ Βηλαρῶ] (σ.
182)

Πάλι γεωγρ[αφικὸς] παράγοντας.
– Κοινων. ἀγῶνες. Οἱ ποπολάροι ποὺ τὸν ὑπο-
δέχτηκαν τραγουδιστά; Τάχα ἡ κοινων[ική]
θέση ὅλου τοῦ κύκλου ἢ τοῦ ἀτόμου δὲν παίζει
ρόλο στὴν διαμόρφωση τῆς πνευματικότητάς;

γιατὶ ἀπλούστατα τώρα ὑπάρχουν οἰκο-
ν[ομικά] κέντρα γύρω ἀπ' τὰ ὁποῖα κινοῦνται

[Φύλλο λυτὸ]

Φαναριῶτες στὴν ἀρχὴ εἶναι ἀντιδραστικοὶ
προσκολλημένοι στὸ Πατριαρχεῖο. Ὑστερα
ἀσχολοῦνται μ' ἐμπόριο. Καταχτοῦν ἔτσι Πα-
ραδουνάδες χῶρες. Ὅσο εἶναι ἀστοὶ (προ-
οδ[ευτικοί]) δὲν ἀπαρνοῦνται τίτλους.

Μὰ δὲν ἔχει στατιστικὰς πληροφορίες.
Ἄν καὶ δὲν μπορεῖ ν' ἀρνηθεῖ τὴν ὑπαρξὴ πλά-
λης ἀντιδραστ[ικῶν] προοδ[ευτικῶν] ὥστό-
σο δὲν θέλει νὰ παραδεχτεῖ πὼς προοδευτ[ι-
κοί] εἶναι βασικά οἱ ἀστοὶ

Σπουδαία γιὰ τὰ ἑλλην[ικά] γράμματα ἡ πα-
ρακολούθηση τῆς ἐξέλιξης τοῦ στίχου ἀπὸ ποι-
ητὴ σὲ ποιητῆ. Ἡ ἀνέλιξή του δείχνει ὅτι δὲν
εἶναι τοῦ ποιητῆ μόνον δουλειὰ νὰ καθορίσει
ὑποκειμενικὰ τὴν μορφὴ τοῦ ἔργου του. Ὁ τρό-
πος τῆς ἐκφραστῆς τῶν προγενεστέρων του εἶναι
πάντα κάτι στὸ ὁποῖο πρέπει νὰ ὑποτάσσεται κι'
αὐτός.

- [Παράγραφος «Τὸ τέλος» τοῦ κεφαλαίου γιὰ τὸν Κοραΐ] (σ. 193) Τέλεια οὐδετερότητα κι' ἐδῶ. Οὔτε μᾶς λέει ποιοὺς ἔχει δίκην, οὔτε τίποτ' ἄλλο.
– Θὰ μπορούσε ποτὲ νὰ γράψει [ὁ Κοραΐς] ὅτι καλὰ τοῦ ἔκαναν [τοῦ Καποδίστρια] καὶ τὸν σκότωσαν; Ὁχι. Ὅμως γράφει στὰ ἝΑκατα ὅτι «τὸν Καπ[οδίστρια] τὸν ἔφαγε ἡ πολιτικὴ του» καὶ στὸ ἴδιο σημεῖο ἀρχίζει νὰ αἰτιολογεῖ ὥρες ὥρες τοὺς Γακωδίνοὺς γιὰ πράξεις τοὺς ποὺ πρὶν λέει ἐγκλήματα.
- [Παράγραφος «Ψυχολογικὰ» Κοραΐ] (σ. 194) Καὶ τὸν Κορ[αΐ] τὸν παίρνει μεταφυσικά. Σὰν νὰ μὴν ἔχει δική του ἐξέλιξη. Κι ὅμως στὰ 1789 εἶναι ἐχθρὸς τῶν Γακωδίνων. Στὰ 1829 τοὺς αἰτιολογεῖ. Στὰ πρῶτα του ἔργα γράφει ἀρχῇσι ὕστερα δημιουργεῖ τὴ γλωσσ[ικὴ] μεσότητά. Τέλος γράφει σχεδὸν καθαρὴ δημωτική.
- Ἡ λύση τὴν ὁποία θὰ δώσει σ' αὐτὸ [ὁ Κοραΐς] ἐπηρεάζεται ἀπὸ τίς φιλελεύθερες ὁλλανδικές ἀντιλήψεις, ἀπὸ τίς φιλοσοφικές του ἀναγνώσεις καὶ ἀπὸ τὸ ἐπαναστατικὸ κλίμα τῆς Γαλλίας. Μὰ τὸ στοιχεῖο τῆς παράδοσης ζεῖ μέσα του· ὅχι ἐπανάσταση· ἀνακαίνιση. (σ. 194) Μὰ ἂν ᾔθελε νὰ κάνει ἐπανάσταση ἀθεϊστικὴ ὅπως ἐννοεῖ ὁ Δημ[αρῆς] τότε εἶταν ὀλότελα ξεγραμμένος.
- Στὰ 1798, νέο ἔργο τοῦ Πάριου ἐναντίον τῆς Ἀδελφικῆς διδασκαλίας (σ. 199) γιατί δὲν λέει τίποτα γιὰ Πατρικὴ διδασκαλία;
- [Παράγραφοι γιὰ τὸν Μακρυγιάννη] (σ. 250) Ἡ «αἰσθητικὴ» μονάχα τοποθέτηση τοῦ Μακρυγιάννη καὶ τόσων ἄλλων κι' ἡ ἐπιμελημένη προσπάθεια ν' ἀποφευχθεῖ κάθε τι μὲ τὴν κοινων[ικὴ] σημασία περιεχόμενο τῶν ἔργων εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς «ἱστορικότητος» τοῦ συγγραφέα. Κι' ἡ προσπάθεια ποὺ γίνεται στὴν τελευταία φράση γιὰ τὸν Μακρ[υγιάννη]* εἶναι κι' αὐτὴ προσπάθεια ἡμβλυνσης τῶν περιεχομένων τοῦ ἔργου τοῦ Μ[ακρυγιάννη] (βλ. τί λέει ὠστόσο στὴν σελ. 6-7).
- * Τ' ἀπομνημονεύματά του περισσότερο ἀπὸ ἓνα περιεχόμενο ζωντανεῖουν τὴν μνήμη μιᾶς στιγμῆς τῆς ἀνόθευτης ἑλληνικῆς παιδείας, τὸν τελικὸ της σταθμὸ) (σ. 251)
- [Παράγραφος γιὰ Φωτᾶχο] (σ. 251) Κι' ἐδῶ αἰσθητικὴ ἀνάλυση

[Παράγραφος γιὰ Τερτσέτη] (σ. 251)

Γιὰ ἓνα ἔργο τόσο τεράστιο καὶ τόσο μοναδικό καὶ πολὺπλευρο σὰν τοῦ Τερτσέτη δύο μονάχα λόγια;

Ὁ σκοπὸς εἶναι ἓνας, ἀλλὰ τὰ μέσα εἶναι πολυ-
πλαπλὰ (σ. 254) [παράγραφος «Τροπὴ πρὸς τὴν
ἀρχαϊότητα»]

Αὐτὴ ἡ τέλεια ἀντιστορική προσπάθεια νὰ
μὴν δοῦμε κάτω ἀπ' τὴν ἐπιφάνεια τῶν πραγ-
μάτων εἶναι ποὺ κάνει τὸν συγγρ[αφέα] νὰ
ἀγνοεῖ τὰ θαυότερα κοινωνικὰ αἴτια καὶ νὰ
μιλᾷ παντοῦ γιὰ κοινὸ σκοπὸ ἀντιδρασ[τι-
κῶν] καὶ προσδευ[τικῶν]. Τὸ ἴδιο τώρα καὶ
παλαιότερα μὲ Κοραΐ, Δούκα καὶ ἄ[λλες]
πολλὲς φορὲς.

[Σημειώσεις: «γενικὰ καὶ γραμματολογικὰ
βοηθήματα»: *I. Γενικὰ α. Ἱστορία*] (τ. Β', σ.
213)

Κορδάτος καθόλου. Βασικὴ παράλειψη. Ἰδίως
ὅταν ὑπάρχουν βιβλία σὰν τοῦ Κόκκινου. Ἐπί-
σης Προδομένο 21 εἶναι ἀπαραίτητο. Δὲν ἔχει
σημασία ἂν συμφωνεῖ ἢ ὄχι κανεὶς μαζί τους.
Σημασία ἔχει ὅτι βλέπουν τὰ πράγματα ἀπὸ
μὴ διαφορετικὴ σκοπιὰ ποὺ πρέπει καὶ
βιβλιογραφικὰ ἔστω νὰ τὴν ἔχει κανεὶς ὑπ' ὄψη
του.

— Krumbacher? εἶναι ἀπαραίτητος

Ἐνδεικτικὰ τοῦ διανοητικοῦ κλίματος στὸ ὁποῖο μετέχει ὁ Φίλιππος
Ἡλίου τὰ πρῶτα μετεμφυλιακὰ χρόνια ὅσα προηγήθησαν, δηλωτικὰ ἀντι-
παράθεσεων καὶ συγκρούσεων, ἐντυπωσιάζουν ὅπωςδὴποτε ἂν ἀναλογιστεῖ
κανεὶς ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὴ γραφίδα ἐνὸς «παιδιοῦ» — σύμφωνα μὲ τὴ
σημερινή μας πρόσληψη τῶν ἡλικιῶν. Ἡ θεωρητικὴ συγκρότηση, οἱ πε-
ριέργειες καὶ οἱ ἀναγνώσεις, ἀλλὰ καὶ ἡ ἤδη σαφὴς ἐπιλογὴ τοῦ ἐπιστημο-
νικοῦ πεδίου ὅπου ἐπρόκειτο νὰ δοθεῖ ἡ μάχη ἀποκτοῦν ὅλα τὴ σωστή τους
διάσταση ἂν ἔχει κανεὶς διαρκῶς κατὰ νοῦ ὅτι ἀποδίδουν τοὺς πνευματικοὺς
ὀρίζοντες τοῦ νέου μαρξιστῆ διανοομένου ποὺ προσφάτως εἶχε ὀλοκληρώ-
σει τὶς γυμνασιακὲς του σπουδές.

Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ πρῶιμα κτηθεῖσα εὐρύτατη παιδεία καὶ ὀριμότητα
ἐντυπωσίασε, τὰ ἴδια περίπου χρόνια, καὶ τὸν Κ. Θ. Δημαρχά. Ἀπὸ τὴν
πλευρὰ του ἐκεῖνος τὰ ὑποδέχτηκε καλὸ γνῶμα. Διεῖδε καὶ καλωσόρισε τὸ
ἐρευνητικὸ πάθος ποὺ μαρτυροῦσε τὸ ἐμπερίστατο πρῶτο φανέρωμα τοῦ
Φίλιππου Ἡλίου, τὰ «Ἀνέκδοτα καὶ ξεχασμένα γράμματα ἀπὸ τὴν ἀλληλο-

γραφία τοῦ Κοραΐ (χρονολογημένο στὸν κολοφῶνα τοῦ ἀνατύπου ἀπὸ «τὸν Ἰούνη τοῦ 1953»).

Ἐκτοτε ἄλλαξε τὸ ποτάμι, ἄλλαξαν καὶ οἱ ἄνθρωποι ποὺ μπῆκαν σὲ αὐτό. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῇ, ὅπως δὴ ποτε θὰ εἶχε πολλὰ νὰ ἀποφέρει ἡ μεθοδικὴ διερεύνηση τῶν προσθαφαιρέσεων καὶ τῶν ἀδιάκοπων προσαρμογῶν στὶς ἀνανεούμενες ὀπτικὲς ποὺ ὑπέστη τὸ σχῆμα τὸ ὁποῖο πρότεινε ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς τὸ 1948-9 — ὅχι μόνον μέσα ἀπὸ τὶς ἐπανεκδόσεις τῆς γραμματολογίας του,⁶ ἀλλὰ κυρίως μέσα ἀπὸ τὰ μεταγενέστερα γραπτὰ του. Ἡ μελέτη, ἐξάλλου, τοῦ ἱστοριογραφικοῦ ἔργου τῆς ὠριμότητος τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ σαφῶς θὰ ἀναδείκνυε τὶς πολλαπλὲς καὶ σημαίνουσες διευρύνσεις τοῦ ἀρχικοῦ κώδικα ἀναφορᾶς, ὁ ὁποῖος ἐπιδέχεται καὶ αὐτὸς μεθοδικὲς ἀναζητήσεις ὡς πρὸς τὴν καταγωγὴν του, τὶς συγκεκριμένους του πηγές.

Ὡστόσο, εἶναι βέβαιο ὅτι τὰ θέματα τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ τὸν ἔφεραν σὲ ὁλοένα καὶ ἱστορικότερα μονοπάτια, ἐνῶ οἱ τριγμοὶ ποὺ ὑπέστη τὸ ἰδεολογικὸ σύμπαν τῶν ἀνὰ τὴν ὑφήλιο κομμουνιστῶν καὶ ἡ ἐπαφὴ μὲ τὴν «ἀντίστοιχη προβληματικὴ καὶ διερευνήσεις ποὺ ἐμφανίστηκαν στὸ κλίμα τῶν *Annales*» κυοφόρησαν τὸν ἱστορικὸν ποὺ θὰ ἔπλαθε ἀργότερα τὸν ὅρο «ἰδεολογικὲς χρήσεις τῆς ἱστορίας»⁸ καὶ θὰ τὶς «διεμβόλιζε» — κατὰ τὴν εὐστο-

6. Τὸν ἐντυπωσιασμὸ τῶν πρεσβύτερων ὁμοτέχων, ἀν ὅχι τῇ «ζηλότυπῃ ἐκπληξῇ» γιὰ ἐκείνη τὴν «Πρώτῃ ἐμφάνισή» καταθέτει ἡ Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ: π. *Τὰ Ἱστορικά*, τ. 22, τχ. 42, Ἰούνιος 2005, σ. 4-6. Ἄλλωστε, τὴν περίπλοκῃ ἐκδοτικῇ προϊστορίᾳ τοῦ τόμου ποὺ τιτλοφορεῖται *Ἐρνος εἰς Ἀδαμάντιον Κοραΐ* (Ἀθήνα, Ἐπιτροπὴ Ἀναγέρσεως Ἀνδριάντος Ἀδαμαντίου Κοραΐ ἐν Χίῳ, 1965) ἐκθέτει στὸ προλογικὸν τοῦ σημειώμα ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς: τὰ ἀνάτυπα τῶν ἐπιμέρους μελετῶν εἶχαν ἀρχίσει νὰ κυκλοφοροῦν ἀπὸ τὸ 1952, ἐνῶ τὸ 1956 κυκλοφόρησαν σὲ ἐνιαῖον τεῦχος οἱ πρῶτες ἑξὶ μελέτες (σ. 1-192). Στὴ μελέτῃ τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ (σ. 53-139) οἱ χαλεποὶ καιροὶ ἔχουν ἀφήσει τὸ ἔχνος τους: εἶναι ἡ μόνῃ ποὺ ὑπογράφεται μὲ ἀρχικά: Φ.Η.Η., τὰ ὁποῖα ἀναπτύσσονται στὰ περιχόμενα τοῦ τόμου: Ἡ [λιού] Φ. Η. Ἀντίθετα τὸ ἀνάτυπο (94 σ.+2 χ.ἀ.), μὲ πρόσθετα («Παροράματα», «Πίνακα ὀνομάτων» καὶ «Περιεχόμενα», τὴν ἐκδοσὴν τοῦ ὁποῖου χρηματοδότησε ἡ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, φέρει στὴ σελίδα τίτλου ὀλογράφως τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα.

7. Γιὰ τὴν δεσμευτικὴν, ἐν τέλει, λειτουργίαν τοῦ ἀρχικοῦ σχήματος τῆς γραμματολογίας τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ —παρὰ τὶς ποικίλεις θελωτικές— βλ. Πόπη Πολέμη, «Ἀπὸ τὴν πρωθύστερη στὴν ἀκροτελευτίαν σύνθεσι: Γιὰ τὴν Ἱστορίαν τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας καὶ τὸν Κωνσταντῖνον Παπαρηγόπουλον τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ», π. *Ἀντί*, τχ. 848-849 (ἀφιέρωμα: Κ.Θ. Δημαρᾶς 1904-1992, Ἐπιμέλεια: Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ), 29 Ἰουλίου 2005, σ. 63-67.

8. Βλ. τὸ «ὡστερόγραφο» γιὰ τὸν ὅρο «ἰδεολογικὲς χρήσεις», στὸ Φ. Ἡλιοῦ, *Ἰδεολογικὲς χρήσεις τοῦ κοραϊσμοῦ στὸν 20ὸ αἰῶνα*, Ἀθήνα 2003, σ. 137-139.

χη διατύπωση του Βασίλη Παναγιωτόπουλου— με την ιστοριογραφική και ἐν τέλει πολιτική παρέμβασή του.⁹

Καὶ εἶναι, πιστεύω, σὲ αὐτὸ τὸ καίριο πεδίο τῆς «ἀπόρριψης τῶν μύθων καὶ τῶν πλαστῶν παραδόσεων»¹⁰ ποὺ συγκλίνουν καὶ συναντῶνται ὁ φωτισμένος ἀσθὸς καὶ ὁ κομμουνιστής· ἐκεῖ ἀκριδῶς ὅπου ὁ καθεὶς, ἐκκινώντας ἀπὸ διαφορετικὴ ἀφετηρία καὶ μέσα στὴν ἰδιαίτερη πνευματικὴ του διαδρομὴ, ξεπερνᾷ τὴν ἰδεολογικὴ μήτρα ποὺ τὸν διαμόρφωσε —τὸν ἰδανισμό ἀφενὸς καὶ τὸν «χρησιμοθηρικὸ μαρξισμό»¹¹ ἀφετέρου—, ἀποδεσμεύεται ἀπὸ ποικίλες ἀγκυλώσεις καὶ κατακτᾷ τὸν δικό του ἐννοιολογικὸ καὶ μεθοδολογικὸ κώδικα. Στὸν σκληρὸ πυρήνα αὐτῆς τῆς κατακτημένης ἐνδοχώρας τοποθετεῖται «ἡ ἀναζήτηση τοῦ ἀντικειμενικοῦ»,¹² ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ κατεξοχὴν σημεῖο ἐπαφῆς, μὲ πλήρη ἐπίγνωση, ἐκατέρωθεν, γιὰ τὰ ὅρια τῆς ἀντικειμενικότητος. Αὐτὴ τὴν ἔννοια, ἄλλωστε, ἔχει ὁ ὑπέρτατος ἔπαινος τὸν ὁποῖο ἀπονέμει ὁ Φίλιππος Ἡλιὸς στὸν Κ. Θ. Δημαρᾷ γιὰ τὴν ἀσέβεια τὴν ὁποία ἐπέδειξε ἀπέναντι «στὴν ἔφεση πρὸς τὶς ἀλλοιωμένες μορφές ἱστορικῆς γνώσης».¹³

Ἀσφαλῶς ἡ οἰκείωση δημιούργησε, παράλληλα, πολλαπλοὺς ἄρμους καὶ ἀντιστηρίγματα. Χωρὶς νὰ λείψουν τὰ «ἀγγίγματα», ὅπως θὰ τὰ ἀποκαλοῦσε ὁ Φίλιππος,¹⁴ χωρὶς νὰ ἀπουσιάζουν οἱ διαφορετικὲς ἐπιμέρους στοχεύσεις, ἡ ἀμοιβαία ἐκτίμηση γιὰ τὴν «ὕψηλὴ ἱστορικὴ συνείδηση»,¹⁵ γιὰ τὴν ἐξίσου περιπαθὴ ἀναμέτρηση μὲ τὸν ἄγγελο, γιὰ τὴν ὀρθολογικὴ προσέγγιση τοῦ κοινωνικοῦ γίνεσθαι, ἀπέδωσε πολλαπλοὺς καρπούς. Ὁ θαυμασμὸς τοῦ πρεσβύτερου γιὰ τὸν νεότερο ὁμότεχνο τὸν ἀνήγαγε σὲ πρῶτο ἀναγνώστη καὶ αὐστηρὸ κριτὴ. Ἔτσι ὁ Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς καὶ ὁ Ἑλληνικὸς Ρωμαντισμὸς, ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρη ἡ παραγωγὴ τοῦ Κ. Θ.

9. Β. Παναγιωτόπουλος, «Ἡ “ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας” ὡς πολιτικὴ πράξη στὸ ἔργο τοῦ Φίλιππου Ἡλιού», π. *Τὰ Ἱστορικά*, τ. 22, τχ. 42, Ἰούνιος 2005, σ. 8.

10. Φ. Ἡλιό, *Οἱ ἀσέβειες τοῦ ἱστορικοῦ*, β.π., σ. 58.

11. Γιὰ «ἐπιστημονικοποίηση τοῦ μαρξισμοῦ» τὴν ὁποία προοδευτικὰ υἱοθέτησε, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸν «χρησιμοθηρικὸ μαρξισμό» ὁ ὁποῖος κυριαρχοῦσε καὶ τὰ χρόνια ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν ἐδῶ, μιᾶς ὁ Φ. Ἡλιὸς στὴν ἀπολογιστικὴ εἰσήγηση γιὰ τὰ 20 χρόνια τῶν *Ἱστορικῶν* («Ἀναζητώντας τὴν ἱστορικότητα»), π. *Τὰ Ἱστορικά*, τ. 20, τχ. 39, Δεκέμβριος 2003, σ. 282).

12. Στὸ ἴδιον πῶ. Φ. Ἡλιό, *Οἱ ἀσέβειες τοῦ ἱστορικοῦ*, β.π., σ. 47-48.

13. Φ. Ἡλιό, *Οἱ ἀσέβειες τοῦ ἱστορικοῦ*, β.π., σ. 46.

14. Πῶ. τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἐκδοσὴ τῆς *Ἀλληλογραφίας* Κοραῆ ποὺ ἐκθέτει ὁ Δ. Ἀποστολόπουλος, β.π., σ. 375-376.

15. Φ. Ἡλιό, *Οἱ ἀσέβειες τοῦ ἱστορικοῦ*, β.π., σ. 22.

Δημαρχῶ στὴν τελευταία γόνιμη εἰκοσαετία τῆς ζωῆς του εὐεργετεῖται ἀπὸ τὴν «θερμουργή» καὶ κριτικὴ συμπαράσταση τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ, ὁ ὁποῖος δὲν προσφέρει στήριξη σὲ ἔργο ποὺ τοῦ εἶναι ἀδιάφορο. Ἐχει ἀντίθετα σαφὴ ἐπίγνωση τῆς ριζοσπαστικότητας καὶ τῆς ἀνατρεπτικότητάς του. Ἄς εἶναι καὶ μόνο γιὰ τὴν ἱστορία καὶ ἀσεβεῖ πρὸς τὶς ἐμπεδωμένες ἀντιλήψεις.

Γιὰ τὴν ἀκριβῶς ὁ Φίλιππος Ἡλιὸς ἀνῆκε σὲ ἐκείνους ποὺ πιστεύουν ὅτι ἡ ἀλήθεια εἶναι ἐπαναστατικὴ. «Δὲν ἔχω τὴν ἐντύπωση», γράφει, «ὅτι ὁ Κ. Θ. Δημαρχῶς ἐπιζητοῦσε νὰ εἶναι ἀνατρεπτικός· θὰ ἔλεγα μετριοπαθέστερα, πὼς τὸ γεγονός ὅτι ἔκανε εὐσυνείδητα τὴ δουλειά του τὸν ὀδηγοῦσε σὲ συμπεράσματα τὰ ὁποῖα εἴταν ἀπὸ τὴ φύση τους, καὶ ἐξαντικειμένου ἀνατρεπτικά. Στὸν κόσμο ποὺ ζοῦμε καὶ στὶς κοινωνίες ποὺ μᾶς ἀνῆλθον, φαίνεται πὼς ἡ ἀπροκατάληπτη ἔρευνα τοῦ μελετητῆ καὶ ἡ ἀντικειμενικὴ θεώρηση τῶν πραγμάτων ἀντιπροσωπεύουν, ἀπὸ μόνες τους, αὐτὴ τὴν ἔλλειψη σεβασμοῦ ποὺ ζητοῦσε ὁ Michelet ἀπὸ τὴν ἱστορία, δηλαδὴ ἀπὸ τοὺς ἱστορικούς».¹⁶

Δὲν πρόκειται γιὰ τακτικὴ συμμαχιῶν,¹⁷ ἀλλὰ ὅπως πολὺ σωστὰ τὸ ἔθεσε ὁ Σπύρος Ἀσδραχάς, γιὰ τὴν ἐξαιρετικὴ «δεκτικότητα ἐνὸς δημιουργικοῦ μαρξισμοῦ»:¹⁸ θιασώτης τῆς «κριτικῆς κατανόησης», ὁ Φίλιππος Ἡλιὸς ἀποκόμισε πολλαπλὰ πνευματικὰ ὀφέλη ἀπὸ ὅ,τι ὁ ἴδιος ἀποκαλοῦσε ἀνθρώπινες διευρύνσεις καὶ ἀφομοιώσεις,¹⁹ ἔχοντας, χωρὶς ἀμφιβολία, καὶ τὸν Κ. Θ. Δημαρχῶ κατὰ νοῦ. Ταυτόχρονα συνέβαλε ἀποφασιστικὰ ὥστε νὰ μπολιαστεῖ ἡ ἀριστερὴ σχέψη μὲ τὰ διαφορετικὰ ἀλλὰ ὁμόρροπα προτάγματα ἐνὸς «ἀπόξενου» γιὰ τὴν κομμουνιστικὴ λογιισμὸν²⁰ καὶ συνάμα «αἰρετικοῦ» γιὰ τὴν ἀντίπερα ὄχθη.²¹

16. Στὸ ἴδιο, σ. 47.

17. Χωρὶς νὰ υἱοθετεῖ ἀπολύτως τὴν ἄποψη αὐτή, παρ' ὅλα τοῦτα τὴν καταθέτει ὡς ἐνδεχόμενὴ ὁ Νίκος Χατζηνικολάου, στὸ πολλαπλὰ ἐρεθιστικὸ ἄρθρο του «Φίλιππος Ἡλιοῦ, Κ. Θ. Δημαρχῶς: Ἀνόμοιοι», π. Τὰ Ἱστορικά, τ. 21, τχ. 41, Δεκέμβριος 2004, σ. 394-395.

18. Σπ. Ἀσδραχάς, «Ἡ Ἀριστερὰ καὶ ὁ Κ. Θ. Δημαρχῶς», ἐφ. Ἐλευθεροτυπία (π. Βιβλιοθήκη [ἀφιέρωμα: «Κ. Θ. Δημαρχῶς: Ὁ ἱστορικός, ὁ κριτικός, ὁ δάσκαλος»]), 7 Ἰανουαρίου 2005.

19. Φ. Ἡλιοῦ, Ἀναζητώντας τὴν ἱστορικότητα, ὁ.π., σ. 282.

20. Σπ. Ἀσδραχάς, ὁ.π.

21. Φ. Ἡλιοῦ, Οἱ ἀσέβειες τοῦ ἱστορικοῦ, ὁ.π., σ. 37.

Ἡ Ἐργογραφία τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ εἶναι κοντὰ στὰ ἄλλα τὸ ἀπτό ἴχνος μιᾶς περιπέτειας γόνιμης καὶ συναρπαστικῆς, ὅπως κάθε φορὰ ποὺ ἡ ζωὴ καὶ οἱ ἄνθρωποι μιᾶς ἐκπλήσσουν, καθὼς τίποτε δὲν προμήνυε, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1950, πὼς ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι θὰ εἴχαμε 55 χρόνια ἀργότερα αὐτὸν τὸν ἔμπρακτο φόρο τιμῆς.²² Πράξη σεβασμοῦ ἀλλὰ καὶ ἀσέβειας, στὸ μέτρο ποὺ προσφέρει τὰ κλειδιά γιὰ τὴν «κριτικὴ ὑπέρβαση» ποὺ, μὲ τοὺς ὅρους τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ, ἀποτελεῖ τὸ πάρισο τῆς δημαρικῆς «χειροθεσίας».

ΠΟΙΗ ΠΟΛΕΜΗ

22. Θυμίζω ἐδῶ ὅτι ὡς «φόρο τιμῆς καὶ ἑορταστήριο γιὰ τὰ ἑκατὸ χρόνια ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ ποὺ συμπληρώνονται σὲ λίγους μῆνες» φρόντισε τὴν ὕστατη στιγμή νὰ παρουσιάσει ὁ Φίλιππος Ἡλιὸς τὸ «Ἐγχειρίδιον Ἀπολογητικόν» (1809) τοῦ Ἀθανασίου Παρίου (ᾠθανάσιος Πάριος καὶ Διαμαντῆς Κοραΐης), π. Τὰ Ἱστορικά, τ. 20, τχ. 39, Δεκέμβριος 2003 [= Ἰανουάριος 2004]). Σὲ καιροὺς μὴ μενετοὺς κατέθετε ἔγκαιρα τὸν τελευταῖο του ἐπιστημονικὸ ὀβολό, κλείνοντας τὸν κύκλο ὅπως ἀνοιξε: μὲ τὸν Διαμαντῆ Κοραΐ καὶ τὸν Κωνσταντῖνο Θησέως Δημαρᾶ.